

10. Василичук В.І. Становлення та розвиток підрозділів Державної служби боротьби з економічною злочинністю в системі МВС України / В.І. Василичук // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 2. – С. 167-175.
11. Про утворення Державної служби боротьби з економічною злочинністю: Постанова Кабінету Міністрів України від 5 липня 1993 р. № 510 // Збірник постанов Уряду України. – 1994. – № 2. – Ст. 30.

УДК 349.232

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПЛАТИ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ВПРОДОВЖ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Божко В.М., к.ю.н., доцент

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

Стаття присвячена дослідженню механізму правового регулювання оплати праці в Україні впродовж другої половини ХІХ століття та матеріалів правозастосовної практики винагороди за працю.

Ключові слова: оплата праці; правове регулювання оплати праці; заробітна плата; працівник; роботодавець.

Божко В.Н. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОПЛАТЫ ТРУДА В УКРАИНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ ВЕКА / Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды, Украина

Статья посвящена исследованию механизма правового регулирования оплаты труда в Украине во второй половине ХІХ века, а также материалов правоприменительной практики вознаграждения за труд.

Ключевые слова: оплата труда; правовое регулирование оплаты труда; заработная плата; работник; работодатель.

Bozhko V.M. THE LEGAL REGULATION MECHANISM OF THE LABOR PAYMENT IN UKRAINE DURING THE SECOND HALF OF XIX CENTURY / Kharkov national pedagogical university named after G.S. Scovoroda, Ukraine

The article deals with the research of the legal regulation mechanism of the labor payment in Ukraine during the second half of XIX century, and also materials of practice remuneration for work.

Key words: labor payment; legal regulation of labor payment; wages; employee; employer.

Нині, в умовах фінансово-економічної кризи, в українському суспільстві відбувається переоцінка багатьох цінностей, їх нове переосмислення в контексті історичного досвіду, у тому числі й щодо підходів до правового регулювання відносин із винагороди за працю. Адже народ щоразу, коли суспільство потрапляє в кризовий стан, інстинктивно спрямовує свій погляд у минуле і там шукає знамення, щоб відшукати собі вірний дороговказ. Оскільки однією із причин сучасної економічної кризи є недоліки в правовому регулюванні оплати праці, через те дослідження становлення механізму правового регулювання винагороди за працю впродовж другої половини ХІХ століття на території сучасної України є надзвичайно актуальним.

Впевнені, що аналіз сутності, характеру, динаміки розвитку механізму правового регулювання оплати праці, наслідків реалізації трудового законодавства у сфері винагороди за працю сприятиме також кращому усвідомленню логіки сучасних державно-правових перетворень в Україні та допоможе спрогнозувати тенденції можливого розвитку вітчизняного трудового законодавства. Хронологія нашого дослідження зумовлена періодом, який передував появі фабрично-заводського законодавства.

Науково-теоретичною основою дослідження стали праці Е.Ф. Богуцького [13], Є.М. Дементьева [8], В.П. Литвинов-Фалінського [10], В.І. Покровського [17], С.Г. Струмліна [3], М.І. Туган-Барановського [6], І.І. Янжула [7] та багатьох інших учених.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Віддаючи належне науковому доробку названих дослідників, винагорода за працю для них не була об'єктом спеціального дослідження. Свою увагу вони здебільшого

зосереджували на аналізі економічних процесів, котрі відбувалися в суспільстві, а також на правовому регулюванні промислових відносин.

Нашою метою є аналіз формування виключно механізму правового регулювання оплати праці впродовж другої половини XIX століття на території сучасної України, дослідження тих способів та засобів, за допомогою яких тодішнє суспільство і держава впливали на відносини винагороди за працю, виявлення тих чинників, які зумовлювали диференціацію правового регулювання оплати праці.

Відразу після скасування кріпосного права розпочався новий етап на шляху лібералізації законодавства із винагороди за працю. Ця подія, разом з інтенсивним запровадженням машинного виробництва, основаного на використанні найманої праці, дали потужний поштовх для розвитку економіки Російської імперії. Поступово сформувався вільний ринок найманої праці, розпочався процес пролетаризації населення, виникли класові та інші суперечності, котрі були притаманні докапіталістичній стадії суспільного розвитку. Проте все це було характерне і для провідних країн Європи, котрі значно раніше, ніж Російська імперія, стали на шлях індустріальної модернізації промисловості.

Невдовзі після скасування кріпосного права понад $\frac{2}{3}$ приписних селян залишили заводи і змінили профіль своїх занять. Унаслідок цього виник дефіцит робочих рук, що спричинило істотне зростання заробітної плати працівників. Так, винагорода за працю вищих майстрів Богословського заводу й Туринських копалень до 1866 року зросла вдвічі, а оплата праці працівників нижчої кваліфікації зросла в 7 разів (з 5-8 коп. до 25-60 коп. за робочий день). Але зростання заробітної плати супроводжувалось відповідним зростанням цін на всі продукти харчування [1, 84-85]. Як не дивно, але істотне зростання заробітної плати призвело до значного зростання і продуктивності праці. Так, у 1860 році на найкращих казенних заводах Російської імперії виплавлялося 113 пудів чавуну за рік із розрахунку на одного працівника, у той час як у тогочасній Пруссії в 1851 році – 250 пудів [2, 29]. За умов вільної праці в 1864 році на цих же заводах чисельність працівників знизилась утричі, а виплавка чавуну зросла на 45 %, досягнувши величини 500 пудів чавуну на одного працівника за рік, перевищивши вдвічі прусський показник продуктивності праці [3, 433]. При цьому собівартість полосового заліза з 1860 року до 1865 року знизилась із 118,2 коп. до 109,1 копійок за один пуд [1, 346].

Таким чином, заміна примусової праці на вільну, а через це більш аніж удвічі підвищена заробітна плата, призвели до зростання продуктивності праці, внаслідок чого собівартість виготовленої продукції залишалась на тому ж рівні або навіть знижувалась.

Однак через кілька років після скасування кріпосного права, через лібералізацію законодавства, у тому числі й щодо правового регулювання оплати праці, у Російській імперії запанувала жорстока експлуатація працівників шляхом масового використання праці як жінок, так і дітей (віком від п'яти років); праці впродовж надзвичайної тривалості робочого дня (до вісімнадцяти годин на добу); виплати при цьому мізерної заробітної плати; зобов'язання працівників купувати у фабричних лавках недоброякісні продукти за істотно завищеними цінами; та все це за відсутності елементарних правил техніки безпеки, гігієни й санітарії; за умови застосування дисциплінарних штрафів, розмір яких часто становив 50 % заробітної плати; побиття працівників, боротьба з непокірними та придушення бунтів за допомогою поліції, козаків, армії, тюрем, каторг, висилки активістів у віддалені губернії – все це прояви епохи первісного накопичення капіталу у вітчизняному варіанті, метою якого було змусити колишніх селян до умов і дисципліни найманої праці. Тому вже з 1862 року спостерігається різке падіння розмірів заробітної плати – майже на 35 %. Про це яскраво свідчать статистичні дані про динаміку тодішньої заробітної плати будівельників шести професій (столярів, малярів, теслярів, мулярів, штукатурів і чорноробочих), зібрані О.Рикачовим з 1853 по 1913 роки [4, 26]. У „Записці” московського губернатора О.О.Лівена міністру внутрішніх справ від 24 листопада 1871 року відзначалося: „За винятком ткачів, яких не дуже багато, середня величина одержуваної платні дорослим порядним працівником становить 180 крб. на рік. За ці гроші він повинен одягнутися, прохарчуватися, утримувати родину й оплачувати повинності” [5, 294].

Очевидно, що таке стрімке падіння розмірів заробітної плати було зумовлене значним припливом вільних працівників із сіл. Зокрема, відповідно до статистичних матеріалів М.Туган-Барановського, якщо в 1804 році загальна чисельність фабричних працівників була

95202 особи, з яких 45625 осіб, або 47,8 %, були вільнонаймані, у 1825 році із 210 тисяч – понад 114 тисяч (або 54 %) вільнонаймані, то вже в 1860 році загальна чисельність працівників становила 565 тисяч осіб, з яких 493650 осіб, або 87,4 %, були вільнонаймані [6, 348]. Таким чином, після скасування кріпосного права загальна кількість фабричних працівників зростає в шість разів порівняно з 1804 роком.

Типові умови тогочасних правил внутрішнього розпорядку забороняли працівникам „залишати фабрику до закінчення обумовленого терміну без згоди на те наймача або вимагати від нього до того строку будь-якої надбавки понад визначену винагороду за працю”. У разі ж оголошення страйку з метою „примусити наймача до підвищення плати”, винні особи притягались до відповідальності згідно зі ст.1358 „Уложения о наказаниях уголовныхъ и исправительныхъ” (у редакції 1866 року).

Аналізуючи правила внутрішнього розпорядку фабрично-заводських підприємств 70-х років XIX століття, один з перших фабричних інспекторів Московської губернії І.І.Янжул констатує: „Власник фабрики – всесильний володар і законодавець, якого жодні закони не обмежують, він ними користується на власний розсуд. А працівники мусять йому беззаперечно коритися” [7, 83]. Тому в той час, як працівник не мав права вимагати збільшення винагороди за свою працю, за свідченням І.І. Янжула, фабриканти, щоправда, всупереч законодавству, самовільно знижували оплату їхньої праці за власним розсудом. До того ж тогочасне законодавство не нормувало термінів виплати заробітної плати. Як правило, вони і не обумовлювались у робочому договорі, й через те наймач виплачував винагороду найчастіше двічі на рік (на Різдво та Пасху). На окремих підприємствах практикувалася навіть виплата заробітної плати лише один раз на рік – по закінченні терміну найму. Це змушувало працівника брати кредит у фабричній лавці. Внаслідок цього дохід окремих фабрикантів від діяльності фабричних лавок значно перевищував прибутковість фабричного виробництва. Хоча основне призначення тогочасних фабричних лавок було дещо іншим. З одного боку, їх існування було необхідним для самих працівників, адже здебільшого тогочасні заводи і фабрики будувалися поза населеними пунктами, у тих місцевостях, де мешкало виключно фабричне населення. Тому існування лавок було свідченням турботи наймачів про своїх працівників, адже завдяки їм вони могли придбати для себе необхідні товари та продукти харчування. Проте, з іншого боку, фабриканти усвідомили можливість зловживань за допомогою фабричних лавок, продаючи працівникам товари поганій якості за істотно завищеними цінами. Нерідко працівників примушували в прямій чи опосередкованій формі до обов’язкової купівлі товарів саме у фабричній лавці. Зокрема, Є.М. Демет’єв, досліджуючи умови тогочасних договорів особистого винайму, стверджував, що „майже всі подібні договори пишуться за однією формою, їх істотними умовами є: розцінка роботи ... обов’язок „не ходити по городу за подаянием” та брати продукти харчування у фабриканта за існуючими в роздрібній торгівлі цінами, або з надбавкою 5 чи 10 копійок на пуді муки чи крупи” [8, 147-148].

Усе це призвело до зростання невдоволеності робітників та до активізації робітничого руху на початку 1870-их років. Найбільшого розголосу набув страйк на Невській паперовій фабриці в травні 1870 року, у якому взяли участь понад 800 працівників. Єдиною їх умовою було збільшення розцінок відрядної системи оплати праці. Під час суду над організаторами страйку громадськості стали відомі нелюдські умови експлуатації праці робітників цієї фабрики. Тому присяжні призначили організаторам страйку покарання лише у вигляді кількадечного арешту, а вища судова інстанція взагалі їх виправдала. Ця історія призвела до видання 6 липня 1870 року таємного циркуляру міністра внутрішніх справ, згідно з яким „страйк – зовсім нове явище, яке досі було не відомим”, а тому губернаторам було рекомендовано „не допускати дела до судебного разбирательства ... высылають организаторов стачек, не испрашивая на то разрешения министра внутренних дел в одну из восьми специально определённых для этого губерний”, караючи їх в адміністративному, позасудовому порядку [5, 242].

Відразу ж після цього, у жовтні 1870 року, міністр внутрішніх справ А.Е. Тімашев у доповіді Олександрові II запропонував ухвалити закон, який би регламентував „взаємовідносини фабрикантів та робітників, а також наймачів та найманих працівників узагалі” для законодавчого обмеження експлуатації робітників підприємцями, „інакше ситуація перетвориться на соціальнонебезпечну” [9, 32].

23 жовтня 1870 року під керівництвом генерал-ад’ютанта, члена Державної ради, колишнього

петербурзького генерал-губернатора графа М.П. Ігнат'єва було створено „комісію з врегулювання відносин найму” з метою „збалансувати права обох сторін договору найму перед законом, допускаючи при цьому відступи від балансу лише задля практичної потреби” [9, 48].

У жовтні 1871 року комісія графа М.П. Ігнат'єва закінчила свою роботу і розробила проект „Статуту про особистий винайм працівників та прислуги”. Дію вказаного законопроекту планувалося поширити на роботи сільськогосподарські, фабричні, заводські, ремісничі, на промислові заклади; облаштування суспільних споруд і будівництво; судноплавство на водних шляхах внутрішніх сполучень; рибні промисли; прислугу. Основний принцип, на якому ґрунтувався проект вказаного Статуту, полягав у тому, що особистий винайм у всіх його різновидах є предметом зобов'язань за договором між особами приватного права за їх добровільної згоди. Тому закон, керуючись інтересами держави та суспільства, не має втручатись у зміст цих договорів, а повинен встановити лише межі, які обмежували б волевиявлення договірних сторін. Регулювання величини винагороди за працю, згідно з названим принципом, не може стати предметом прямого законодавчого регулювання. Натомість держава має обмежити свободу сторін договору найму, вимагаючи, щоб заробітна плата виплачувалась у певні строки, щоб наймач здійснював розрахунок із працівником виключно в грошовій формі, а не товарами, купонами чи іншими знаками. Окрім того, оскільки заробітна плата тодішніх працівників була здебільшого єдиним засобом їхнього існування, то на неї не повинно звертатися стягнення за борги працівника [10, XIX-XX].

У січні 1874 року було створено нову міжвідомчу комісію під керівництвом графа П.О. Валусєва, яка завершила свою діяльність у березні 1875 року, опрацювавши текст трьох законопроектів: „Положення про винайм працівників”, „Правила найму прислуги” і „Правила направлення на навчання ремеслам, майстерності та технічному виробництву”. Серед низки нововведень комісія запропонувала поширити використання робочих книжок у всій фабрично-заводській промисловості. Тому при укладенні договору найму, як усного, так і письмового, працівник мав надати, а наймач зобов'язаний вимагати подання робочої книжки. Працівники могли їх отримати за встановлену плату за місцем своєї приписки у волосних правліннях. При працевлаштуванні працівники повинні були передавати робочу книжку наймачу, в якого вона і мала зберігатись доти, поки не буде припинено дію договору особистого найму. Наймач, котрий найняв працівника без книжки, зобов'язаний був на вимогу попереднього наймача, в якого працівник залишив свою книжку, відшкодувати йому збитки, спричинені самовільним залишенням роботи працівником або виплатити йому пеню, величина якої визначалась у законопроекті. У разі припинення письмової угоди, наймач повинен зробити в робочій книжці запис про дату звільнення працівника. Окрім робочих книжок, комісія запропонувала наймачам обов'язково видавати своїм працівникам розрахункові зошити. У них потрібно було здійснювати запис усіх умов винайму, розрахунок усіх виплат як у грошовій, так і в натуральній формі, розміри штрафів, інших утримань із заробітної плати.

У лютому 1880 року опрацьовані комісією законопроекти було внесено на розгляд Державної ради, але вони не знайшли там підтримки через те, що, по-перше, саме в той час закінчилася російсько-турецька війна (1877-1879 років), яка сильно підірвала економіку країни й виникла загроза банкрутства державної казни. По-друге, ухвалення запропонованих законів загрожувало економічному добробуту промисловців як основних платників до державного бюджету.

Дійсно, з 1882 року в Російській імперії спочатку почалася гостра аграрна криза, спричинена сімома поспіль неврожайними роками, яка потім переросла у фінансову та промислову кризу. Так, у 1884 році О.І. Чупров у своїй статті „Про кризу російської промисловості” писав про таке: „Яку б галузь промисловості ми не взяли, всюди чути нарікання про глибоку кризу... Обізнані люди говорять, що в історії нашої промисловості ще не було прикладу такої тривалої та глибокої кризи”. Узагальнюючи існуючу ситуацію, О.І. Чупров констатує: „Існуюча криза виникла не через недостатність капіталів, не через обмеженість промисловості, а лише через неможливість реалізувати вироблену продукцію” [11, 446].

Зверніть увагу – чи не нагадує опис ситуації кінця XIX століття те ж саме, що ми спостерігаємо зараз, те, що сьогодні називається „світовою фінансовою кризою”? І причини схожі – відсутність платоспроможного попиту, іншими словами, відсутність у більшості громадян коштів для придбання товарів та оплати послуг. Очевидно, що однією із передумов таких криз

стала недосконалою політика держави, у тому числі й щодо оплати праці.

Тодішня криза також призвела до звільнення сотень тисяч фабричних працівників, які, „зовсім відвикнувши від землеробства, змушені були повернутись до сіл та взятись за соху” [12, 18]. Ті ж працівники, що продовжували працювати, вимушені були погоджуватись на істотне зниження заробітної плати, яка до того ж нерідко виплачувалась векселями, за котрими термін виплат наставав через кілька місяців. Усе це супроводжувалось інфляційним зростанням цін на товари і тарифів на послуги. Тому, за підрахунками М. Туган-Барановського, середня реальна заробітна плата в період з 1856 року до 1883 року знизилась не менше ніж на 30 % [6, 351].

Аналізуючи правове регулювання оплати праці в Російській імперії, звернемо також увагу на тогочасну правозастосовну практику фабрично-заводського законодавства. У Харківському фабричному окрузі чоловіки отримували найвищу заробітну плату в чавуноплавильному (22 крб. 50 коп. на місяць), горілчаному (21 крб.), тютюновому (20 крб.) та газовому виробництві (17 крб.). Середній заробіток чоловіків у 1885 році становив 12 крб. 40 коп., у той час як середня заробітна плата жінок була 7 крб. 50 коп. (максимальну – 10 крб. отримували мийниці шерсті). Співвідношення між середньою заробітною платою чоловіків, жінок і дітей у цьому фабричному окрузі становило як 2,9:1,7:1,0.

У Чернігівській губернії, за даними земсько-статистичного оціночного дослідження, працівники на цукрових заводах отримували 6 крб. на місяць, окрім харчів, а напівпрацівники – 4 крб. Заробіток дорослого працівника за весь літній сезон становив у середньому 20 крб. При цьому кожен місцевий працівник приносив роботодавцеві 7 крб. 50 коп. прибутку на місяць, а напівпрацівник – 5 крб. Прибуток від іногородніх працівників був значно меншим, адже їх проживання здійснювалося за кошти наймача.

Значно вищими були заробітки гірників. Так, середньорічна величина заробітної плати на видобутку кам'яного вугілля та залізної руди становила 250 крб., для соляного промислу – 200 крб., для каменоломень – 180 крб. Що ж до винагороди за працю донецьких шахтарів, то збереглися земсько-статистичні дослідження Богущького (1890 року) щодо величини заробітної плати працівників Бахмутського та Слов'яносербського повітів. Так, у Бахмутському повіті в 1884 році середній річний заробіток робітників на кам'яновугільних шахтах становив 234 крб., середній заробіток майстрів – 327 крб. або 140 % від винагороди за працю робітників, а службовців (штейгерів, ваговщиків, десяцьких тощо) – 449 крб. на рік або 192 % від зарплати робітників.

Величина винагороди за працю на донецьких копальнях залежала від пори року. Так, за даними К. Богущького, середні розміри денної заробітної плати в зимовий період забійників змінювались від 85 коп. до 2 крб. 50 коп.

Дослідження тогочасних систем оплати праці засвідчило, що в Російській імперії в 1882-1885 роках існували річна, сезонна, місячна, тижнева, щоденна, погодинна та відрядна системи винагороди за працю. Фабричний інспектор І.І. Янжул зазначав, що домінували відрядна і місячна системи оплати праці, причому на тогочасних підприємствах спостерігався поступовий перехід від місячної до відрядної системи [7, 142]. Окладна оплата (за роботу впродовж відносно більших проміжків часу, ніж за місяць) застосовувалась надзвичайно рідко. Так, сезонні або місячні оклади в 1884-1885 роках використовувались на фаянсових фабриках та мукомельних млинах. Найчастіше поденна оплата праці застосовувалась на підприємствах з машинним виробництвом. Проте найбільшого поширення набула відрядна система оплати праці (за штуку, за пуд, за тонну тощо), яку, за свідченням Е.М. Дементьєва, застосовували в усіх випадках, де лише можна було її застосувати [8, 125-127]. Тому, наприклад, якщо в середині 80-их років XIX століття більшість шахтарів Донбасу працювала відрядно, отримуючи заробітну плату залежно від кількості видобутого вугілля [13, 45], то в подальшому, у перші роки XX століття, питома вага такої оплати праці становила $\frac{3}{4}$ від загальної кількості шахтарів [14, 16].

Чи впливав вибір тієї чи іншої системи оплати праці на розмір заробітної плати? Порівнюючи рівень заробітної плати працівників у 1884-1885 роках за різними системами оплати праці, Е.М. Дементьєв писав наступне: „Кінець кінцем система оплати праці не має жодного істотного впливу на розмір заробітної плати. Її величина зумовлена, головним чином, важливістю для виробництва процесу, який здійснює працівник, його майстерністю та знаннями. А за середніми показниками заробіток працівників за всіма системами оплати майже однаковий” [8, 128].

На підприємствах насамперед гірничої фабрично-заводської промисловості, особливо в другій половині XIX століття, досить широко практикувалася затримка виплати заробітку працівникам. У першій половині 80-их років XIX століття в Московській губернії розрахунок з робітниками на багатьох фабриках проводився лише двічі на рік, а на 29 фабриках – лише 1 раз на рік. „В інші ж терміни допускалися лише випадкові виплати” [15, 2]. Подібним було становище на кам'яновугільних копальнях Донбасу. З цього приводу в замітці з Луганська повідомлялося таке: „Що ж стосується зарплати... то вона затримується. Причина цього полягає в тому, що гроші, належні робітникам, знаходяться в „комерційному обігу”, робітники ж, через необхідність, змушені брати товари в крамницях від шахти” [16, 203]. Вчасне неотримання грошей ставило робітника в скрутне матеріальне становище і як наслідок змушувало брати кредит, не вигідний для робітника, адже він вимушений був сплачувати відсотки за користування ним, що фактично зменшувало його заробіток.

Погіршувало матеріальне становище працівника кінця XIX століття й право фабриканта накладати штрафи через всілякі правопорушення. Так, наприкінці 70-их років XIX століття на Морозовській фабриці Тверської губернії за п'ятихвилинне запізнення робітник повинен був розплачуватися денним заробітком, а за відсутність упродовж зміни – триденним заробітком за кожний день відсутності, „за утримання при собі” у фабричних приміщеннях родичів і знайомих, за нечистоту й неохайність – денним заробітком, за ходіння по фабричному подвір'ї без ліхтаря, паління надворі – дводенним заробітком тощо. Крім стягнень за недотримання трудової дисципліни, працівники штрафувались „за погану якість вироблених ними виробів” [17, 50].

Прикметною рисою цього періоду було те, що поступове звільнення кріпосних селян з-під кріпосницької залежності зумовило необхідність урегулювання відносин вільнонайманої праці та її адекватної винагороди. Адже замість постійного примусу до праці тепер перевага стала надаватись економічним методам заохочення, мотивуванню до ефективної трудової діяльності. Це у свою чергу спонукало до пошуків законотворчості в окресленій сфері суспільних відносин. Оскільки тогочасне суспільство ще не мало досвіду законодавчого регулювання цих відносин, то цілком очевидно, що воно вибрало оптимальний варіант рівновіддаленого дистанціювання від інтересів обох сторін договору особистого найму, від безпосереднього втручання у взаємовідносини між працівниками та наймачем. Через це законодавчий вплив ґрунтувався на визнанні абсолютної свободи сторін договору особистого винайму. Таким чином, законодавець поступово відмовився від домінування інтересів однієї зі сторін договору найму, через те на зміну імперативності в правовому регулюванні значного поширення дістав диспозитивний вплив законодавства. Проте з часом стало очевидно, що таке самовідсторонення держави від законодавчого нормування відносин найманої праці взагалі та винагороди за працю зокрема більш вигідне потенційно сильнішій стороні угоди – наймачу. Але й застосування диспозитивного методу правового регулювання досліджуваних відносин упродовж зазначеного проміжку часу теж було досягненням тогочасного суспільства. Адже потрібно було майже ціле століття для усвідомлення неефективності виключно імперативного регулювання не лише відносин найманої праці, але й відносин із винагороди за працю. Але від повної імперативності в правовому регулюванні оплати праці прийшли до абсолютної диспозитивності. Тому, як засвідчили матеріали правозастосовної практики, таке самоусунення законодавця стало запорукою надмірної експлуатації людини праці наймачем. Але цей етап становлення сучасного правового регулювання оплати праці став надзвичайно важливим, адже як наслідки застосування ліберальних методів впливу на відносини оплати праці, так і саме законодавство цього періоду стало підґрунтям для формування прогресивного фабрично-заводського законодавства. Якби суспільство і держава не пережили вказаний етап правового регулювання винагороди за працю, що завершився глибокими економічною, фінансовою, промисловою та аграрною кризами, то, очевидно, навряд чи можна було б очікувати появи прогресивного навіть за тодішніми європейськими мірками фабрично-заводського законодавства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безобразов В.П. Уральское горное хозяйство и вопрос о продаже казённых горных заводов / Владимир Павлович Безобразов. – С.Пб.: Комис. для пересмотра системы податей и сборов, 1869. – 641 с.
2. Полетика В.А. О железной промышленности в России: [публ. лекции Василия Аполлоновича Полетики]. – С.Пб.: Н.П. Рейхельт, 1864. – 173 с.

3. Струмилин С.Г. Чёрная металлургия в России и СССР / Станислав Густавович Струмилин. – М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, тип. Акад. наук СССР, 1935. – 522 с.
4. Рыкачев А. Цены на хлеб и на труд в С.-Петербурге за 58 лет / А. Рыкачев // Вестник финансов. – 1911. – № 31. – С. 23-31.
5. Рабочее движение в России в XIX веке: [сост. И.Н. Фирсов; вступит. ст. А.М. Панкратовой]. – Т. 2, ч. 1: 1861-1874. – М., 1950. – 697 с.
6. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: [ист.-экон. исслед.] / Михаил Иванович Туган-Барановский. – 3-е изд. – С.Пб.: кн.маг. Наша жизнь. – Т. 1. – 1907. – 420 с.
7. Янжул И.И. Фабричный быт Московской губернии: отчет за 1882-1883 г. фабр. инспектора Моск. окр. / Иван Иванович Янжул. – С.Пб.: тип. В. Киршбаума, 1884. – XXII, 144 с.
8. Дементьев Е.М. Фабрика, что она дает населению и что она у него берет / Евстафий Михайлович Дементьев. – М.: Типо-лит. т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1897. – VIII, 256 с.
9. Лаверычев В.Я. Царизм и развитие капитализма в пореформенной России: [сб. ст.] / Владимир Яковлевич Лаверычев. – М.: Ин-т истории СССР, 1984. – 200 с.
10. Литвинов-Фалинский В.П. Фабричное законодательство и фабричная инспекция в России / Владимир Петрович Литвинов-Фалинский. – С.Пб.: Тип. А.С. Суворина, 1900. – XXI, 365 с.
11. Чупров А.И. Речи и статьи: [в 3 т.] / Александр Иванович Чупров. – М.: М. и С. Сабашниковы. – Т. 3. – 1909. – 520 с.
12. Статистический ежегодник Московской губернии за 1884 – 1888 гг. – М.: Статистическое отделение Московской губернской земской управы, 1916. – 258 с.
13. Богуцкий Э.Ф. Положение горнорабочих в Донецком бассейне / Э.Ф. Богуцкий // Юридический вестник. – 1890. – № 11. – С. 41-53.
14. С шахт и заводов южного горнозаводского района // Красное знамя. – 1903. – № 3. – С. 10-18.
15. Москва. 16 января // Русские ведомости. – 1885. – 16 января. – С. 1-2.
16. Зинченко Н. Луганск: как живут рабочие в каменноугольных рудниках / Н. Зинченко // Новое слово. – 1896. – № 7. – С. 201-203.
17. Покровский В.И. Историко-статистическое описание Тверской губ., составленное В.И. Покровским [в 2-х т.] / Василий Иванович Покровский. – Т. 2. – Вып. 1-2. – Тверь, 1880. – 94 с.

УДК 141.7.001.8: 62.001.76

СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ Й ПРАВОВІ АСПЕКТИ НАНОТЕХНОЛОГІЙ

Удовика Л.Г., к.філос.н., доцент

Запорізький національний університет

Розвиток нанотехнології суттєво впливає на розвиток сучасних держав. Нанотехнологія виступає складовою інноваційного розвитку держави і є запорукою її поступального розвитку в умовах глобалізації. Окрім економічних переваг, нанотехнології криють у собі загрози й недоліки, які мають